

Závislost na diagnóze závislosti

a o jiných závislostech

Vratislav Strnad, ISZ Praha

*Věnuji Martinovi H., Daně P.
a všem, kteří se nebojí být a hlavně nebýt reformátory...*

Prolog aneb Slova, slova, slova...

Jako odborníci i jako lidi žijeme ve světě hustě zaplněném tématem *závislosti*. Závislost na penězích a majetku, závislost na moci, závislost na obdivu, závislost na práci, závislost na přátelích, na společnosti, na spánku, na podnětech... Některé závislosti nabyly v klinickém kontextu zvláštějšího významu (závislost na jídle, závislost na práci, závislost na matce, závislost na droze) a staly se synonymy diagnóz se zvláštními jmény. Pak náhle vznikla nová, komplexní diagnóza "závislé osobnosti" (neplést se "závislostí na osobnosti", kteréžto označení se nevžilo) a nový typ zařízení "pro léčbu závislosti". Jak rozsah pojmu (v odborné i obecné diskusi) nabývá, jeho obsahu ubývá, což není nic zvláštního. Zároveň však, zdá se mi, s touto obsahovou neurčitostí paradoxně roste démoničnost tohoto pojmu, jeho tajemná síla. Nikdo není zcela ušetřen pochybností, zda není závislý na něčem, co může mít pro jeho život fatální význam. Neprobudíme se jednou i my uprostřed noci v úzkostném tušení, že jsme závislí... na lásce, na porozumění druhých, na svých dětech, na životě? Ježíšmarjá, nejsme pak na tom stejně jako ti feťáci nebo jako ty mentálky? Něco tady nehraje. A přitom: slovíčko "závislost" nepřestává znít vážně, závažně až chmurně, kdykoli a kdekoli se ozve. Jako by ani nebylo opakem "nezávislosti", pojmu, který skoro cudně postává dva metry od nás – ponechává si nádech abstraktnosti, neosobní politické fráze bez psychologického obsahu, podobně jako slůvko svoboda, blaho národa či lidská dobrota. Zajímavé – i pouhá slova mají své osudy. Každá doba přidává ke starým slovům nové významy. Některá slova – významovým zvetšením – odumírají a na jejich místo nastupují jiná slova, rostou, nafukují se významy a lpějí-li dost (jsou-li dost závislá) na své existenci - prasknou. Slova, vzbuzují-li diskusi, nabalují se významy, a tak se stávají *tématy*. Takové téma je už pak pořádný macek. Postupně začne reprezentovat svět, ve kterém lidé, "kteří na ně slyší", žijí. Nikdy nejsme dost všímaví, nejsme dost bdělí vůči tématům, jejichž plamen sami zažiháme svou účastí na nich. A když se pak začínají oddělovat od svých původních nositelů a žít svým životem, mohou se postavit proti svým stvořitelům - ve jménu jiného světa, jiných zákonů a mravů, než si oni, než jsme si my vymysleli. A mohou nás oloupit o náš svět, pro jehož záchranu jsme původně svá slova velmi vážně zamýšleli...

To slůvko - závislost

Vážnost tématu Závislosti, zvláštní způsob, jak se s ním zachází a množství pozornosti, jež se mu dostává – v kontrastu s vágností obsahu tohoto tématu – ve mně

vzbudily chuť napsat tuto svou formou původně spíše nevážnou úvahu, která by mi pomohla alespoň trochu vyhlédnout ze začarovaného kruhu a z tušeného ohrožení. Slova mají neobyčejnou moc popsat a uchopit životní jevy. Současně popisovaným jevům vdechují novou existenci, jejíž závažnost je umocňována širší společenskou diskusí. Připojováním dalších a dalších lidí k danému tématu (v tomto případě k tématu závislosti) získává původně popisovaný jev zásadně nové rysy, které ovšem stále méně odrážejí původní jev samý, ale o to více vykazují punc vidění těch, kteří jej popisují - tím více, čím větší zájem, ba přímo vášnivou touhu popisu a hodnocení tito lidé vykazují (a to je v případě tématu závislosti velmi nápadné). Domnívám se, že **bez ohledu na to, jak závažný je jev sám**, je třeba zkoumat naše vlastní pohnutky pro jeho popis a hodnocení. Kliniky léčby závislosti vypovídají něco zásadního o nás samotných, o současné podobě pomáhajících profesí Západního světa. Zvýšený zájem širší veřejnosti, politiků a masmedií artikulovat téma závislosti jako téma *en block* vypovídá o silách, které hýbou současnou společností *en block*. Myslím, že by nebylo šťastné odbýt vysvětlení zvýšeného zájmu o téma závislosti důvody ekonomickými, ani hrozbami sociálními a zdravotními. Tyto důvody jsou bezpochyby závažné a není dobré je zlehčovat. Ale nevysvětlují *obrovský obsahový vývoj tématu závislosti v odborné i širší veřejnosti*, jak jsem jej naznačil výše. Jiná závažná témata, jako jsou například pokračující devastace životního prostředí, rozpad tradiční rodiny, rakovinná onemocnění, AIDS, atd., atd., žádné z těchto témat se nijak zvlášť v odborné ani širší společenské diskusi nevyvíjí, ačkoli neméně ovlivňuje naše životy. Z toho soudím, že téma závislosti je neobyčejně živé téma, které vypovídá o stavu společnosti samotné více než kterékoli jiné “objektivně závažné” téma - ať již české společnosti, nebo euroamerické kultury vůbec. Z tohoto úhlu pohledu by pak bylo korektní mluvit nejen o mnohočetně závislých jedincích (a o jejich nárůstu), ale i o *mnohočetně závislé společnosti*. To ovšem není nic nového. Mnozí sociologové a psychologové píšou o něčem podobném v souvislosti se znaky kulturní epochy postmoderny. Nejlépe to snad vyjádřil ve svých studiích K. Gergen. Je až žalostné, že u nás se tento úhel pohledu (nastavený “do vlastních řad”) v aktuální diskusi politiků, politologů, sociologů, filozofů, lékařů, psychologů, žurnalistů, scénáristů, spisovatelů, atd. téměř nevyskytuje!

Závislost jako pojem ze slovníku psychologicko-psychiatrických věd

Podíváme-li se alespoň stručně na původ pojmu “závislost” v psychologii a psychiatrii, můžeme nalézt v zásadě dvojí kontext jeho užití. V psychoanalýze je odpočátku pojmem z oblasti metapsychologie, nikoli z oblasti klinické teorie. To znamená, že není bezprostředně používán pro vysvětlení toho, co se děje v klinické situaci. (Operuje-li analytik s pacientem jako se “závislým”, brzy ztrácí porozumění analytické situaci a vede jej to k obviňujícím interpretacím.) Naproti tomu, behaviorismus, který se stal základem akademické psychologie a psychometrie,

---

1 Tento pojem jsem s rostoucím překvapením nenašel ani v renomovaném psychoanalytickém, ani ve stejně renomovaném psychologickém slovníku. Až ve filozofickém slovníku vydaném v r.1934 (!) jsem pod tímto heslem nalezl: “Poměr dvou (nebo také více) veličin, věcí, událostí, myšlenek, v němž bytí nebo zvláštní způsob jednoho jsou podmíněny druhým, anebo se podmiňují vzájemně. Závislý znamená nebýt možný bez druhého...” (Philosophisches Wörterbuch, H. Schmidt, Kröner Leipzig, 1934, s. 2) Dále jsou uváděny matematickou-fyzikální souvislosti užití tohoto pojmu. Nabyl jsem dojmu, že tento pojem je v psychologii, psychiatrii a psychoanalýze relativně velmi mladý. (Srov. J.Laplasche, J.-B.Pontalis, Das Vokabular der Psychoanalyse, Suhrkamp taschenbuch, Frankfurt/Main, 1972; W. Hehlmann, Wörterbuch der Psychologie, Kröner Stuttgart, 1974.)

stejně jako deskriptivní psychiatrie operují s pojmem závislosti jako s objektivní daností, platnou (s určitou pravděpodobností) v jakémkoli kontextu jako vlastnost dané osoby (objektivizované v pojmu osobnosti). Ale též v kontextu objektivistické vědy byl pojem závislosti na začátku pouze hypotézou a ne něčím, co je doopravdy. Punc nepochybné reality postupně získal teprve svým rozšířením do obecné řeči, svým “zpopularizováním”, svým “zlidověním”- svým “zpolitizováním”. Tak potkal pojem závislosti stejný inflační osud jako přemnohé jiné pojmy: Oidipický komplex - “zakomplexovaný jedinec”, hysterie - “hysterka”, apod. Z hlediska psychologie jako vědy, i z hlediska obecně lidského ovšem jde o profánní vulgarizace.

Závislost - je typický pojem, který diskvalifikuje nejen prostředky k dosažení potřeby, ale i samotnou hodnotu této potřeby. Opírá se tedy o stejný mechanismus diskvalifikace, jež - ke své škodě - užívá člověk, na kterého se pojem vztahuje. Jako dotyčný jedinec nemůže tímto způsobem nikdy dojít skutečného naplnění, nemůže ani odborník operující pojmem závislosti dosáhnout uspokojení z léčby. Obě strany tak v bludném kruhu sahají ke stále radikálnějším prostředkům náhradního uspokojení: pacient k nutkavějšímu užívání náhradního prostředku - odborník k restriktivnějším opatřením, jež musí obhájit. Chci však ukázat, že pojem závislosti je stejně politický jako je pojem nezávislosti. Politický v tom smyslu, že hodnotí jev z perspektivy toho, co je špatné a co by se s tím mělo dělat, a nikoli z hlediska porozumění tomu, čím jev je, co k němu vede, čemu slouží, jaký má smysl. Vyléčení ze závislosti by - alespoň podle logiky objektivistických diagnóz - mělo znamenat osvobození jedince od starého způsobu uspokojování jeho potřeb (absenci závislosti). Samotná absence závislosti neboli abstinence v širším slova smyslu však ještě nic nevypovídají o tom, co přichází na jejich místo. Svoboda a nezávislost jsou už dnes ovšem jen politické fráze, zdůvodňující nutnost reformních změn a ospravedlňující převzetí moci. Ta je samoúčelnou hodnotou: - *„pak (po převzetí kontroly nad situací, rozuměj, po získání poslušnosti druhých a po převzetí moci) se uvidí, co to přinese, tím se teď netřeba zabývat“*.

Závislost - chybná diagnóza nebo politikum?

Závislost - jako popis i diagnóza, jako důvod existence nových institucí, jako důvod investice stále větších částek z peněženek poplatníků do stále nákladnějších preventivních a léčebných opatření, jako obhajoba stále tvrdších restriktivních opatření, jako prostředek postupné diskriminace, kriminalizace a izolace některých jedinců - je nejen příkladem pochybného klinického myšlení, ale je ohavným politickým postojem, protože už dávno nemá nic společného se skutečným stavem těch, jimž je tato charakteristika připisována. Přesouvá pozornost od těch, kteří tohoto označení užívají,

k těm, na něž je možno ukázat prstem, protože nemají síly ani prostředky se bránit. Všechna ta ohavnost se totiž děje ve jménu pomoci! (Srov. např. Tannenbaum(1938), “The Dramatization of Evil”: in G. Cecchin, s.40-41.:

...Proces tvorby zločince je proto procesem nálepkování, definování, identifikování, segregování, zdůrazňování, připisování vědomých a nevědomých motivů; ten se stává způsobem stimulace, zdůraznění a probouzení všech rysů, na něž si stěžujeme.)

Je tomu skutečně tak, že odborníci, kteří operují s diagnózou závislosti, jsou hlavně vedeni potřebou politického zneužití své moci na úkor klienta? Soudím, že tato antipsychiatrická linie kritiky (tedy tematizování poznání, vědy a léčby jako moci,

kteřá je politicky zneužitelná) má jistě - ještě po 25 letech - své oprávnění, zvláště v zemi, kde antipsychiatriká kritika v oboru ani v širší odborné veřejnosti dosud neproběhla. (V 70. a 80. letech nebyla možná z důvodů politických a sametová revoluce celý problém pouze zakonzervovala: tak jako komunisté v 50. letech tvrdili, že lidé už nemají co páchat sebevraždy a být nešťastný téměř znamenalo být politicky nekorektní, proklamovaná liberálně-konzervativní politika polistopadových vlád naivně spoléhala na univerzálně samospasitelný mechanismus tržního hospodářství, na jeho přímý blahodárny vliv na řešení duševně duchovních, ekologických a morálních problémů společnosti.) Přesto si však myslím, že před politickými souvislostmi je třeba nejprve vidět souvislosti klinické, z nichž se politické souvislosti teprve odvíjejí. (Srov. M. White)

“Závislost na diagnóze závislosti”

Diagnóza závislosti má dle mého soudu zejména *zaplnit vakuum* z nedostatku klinického porozumění danému jevu, dané situaci a trápení klienta/pacienta. Má zakryt *bezmoc (a nepřiznaný vztek) odborníka* a z nich plynoucí ostudu a odbornou nekompetenci. To je ovšem důvod bytí každé deskriptivní diagnózy, ať již se týká čehokoli. (Totiž že umožňuje zachovat si pozici bez ohledu na kompetenci.) U diagnózy závislosti, tím jak se vyvíjí k stále větší univerzalitě, však vystupuje rozpor mezi zájmem klienta a odborníka v obzvlášť fatálním světle. Lze mít důvodné podezření, že užívání takové diagnózy svědčí o “závislosti” odborníka na diagnóze, která je srovnatelná se “závislostí” klienta na svém náhradním uspokojení: je totiž podmínována podobnou *nutkavostí* řešení bezmoci na obou stranách: takřka všemi prostředky!

Prospektivní nevědomost, aneb - bez čertovských ambic...

Je-li tomu tak (a mnozí se mnou jistě v mnohém souhlasit nebudete), jak z toho ven? Zde mohu svou vlastní pozici pouze načrtnout, protože to by bylo téma pro jiný článek. Zevrubně zobrazení své pozice chci přinést v knize o pomáhání a psychoterapii, kterou píší společně s Ivanem Úlehlou.

Předně chci říci, že diagnóza závislosti pro mě ve vyhrocené podobě reprezentuje úskalí objektivistického rozvržení vědění mezi odborníkem a klientem, které odborníka “odsuzuje” k tomu, aby si vždy věděl rady. Tato pozice odborníka je tradičně silně obhajována potřebou klienta, aby mu odborník pomohl. O této potřebě klienta netřeba pochybovat. Jde však o to, že z ní “závislost odborníka na svém vědění” přímo nevyplývá. Věřím, že pomáhající konce tohoto století má - vzhledem ke stavu poznání v dané oblasti - dostatek prostředků si uvědomit, že jeho pozorování a diagnózy jsou průběžnými zobrazeními způsobů, jakými se *organizuje jeho poznání* klienta, klientovy situace a kontextu setkání - že zkrátka diagnózy nejsou žádnými zhuštěnými fakty; že *diagnózy jsou současně popisy i sebepopisy*. Tato pozice nemusí vyjadřovat příslušnost k nějaké specifické škole. Mám za to, že každá účinná psychoterapie zahrnuje důvody obou stran pro dané vidění problému či situace, jen je popisuje jinými pojmy.

Pozici “povinného vědění” na straně odborníka netřeba nahrazovat jeho “povinným nevědění”. Je ale možno otevřít se *základnímu dilematu* pozice pomáhajícího, že

totiž má být klientovi ku pomoci, aniž dopředu ví, co (z jeho vědění o klientovi) se ukáže jako užitečné. Tato *spíše **prospektivní nevědomost*** není znamením nekompetence, ale je základem pozice pomáhajícího. Řešením dilematu pomáhajícího není žádné lepší, opevněnější vědění, ani programové nevědění, ale hlubší a permanentnější reflexe zmíněného dilematu.

Vědomí toho, že mé klinické poznání slouží v prvé řadě mně samotnému (čerpám z něj orientaci pro průběžné řešení základního dilematu své pozice), mně dovoluje se *o sebe postarat*, kdykoli tváří tvář klientovi a jeho problému pocítím bezmoc nebo zmatek a - hněv. Nevědomost a bezmoc patří k životu odborníka stejně jako k životu každého jiného člověka, pokud ovšem do své profese nevkládá čertovskou ambici, že jej takových nepřijemností provždy zbaví. (V poslední době je například Martin Hajný jedním z mála odborníků, kteří podle mě prokázali značnou odvahu zobrazit naši bezmoc tváří vtvář osudu některých našich klientů a svěřenců. Tento krok pro mě rozhodně není známkou rezignace, ale východiskem nově polarizované profesionality.)

V širším slova smyslu jsou důvody pro dané vidění problému na straně odborníka součástí *širší sebedefinice*, kterou sdílí celé léčebné společenství daného pracoviště a která významně slouží udržování identity daného pracoviště. Zachovávat určitou definici problému, jakož i kategorizaci osob, jichž se problém týká, je pak pro danou organizaci životně důležité – *proto je sama vytváří!* (Srov. H. Goolishian, G. Miller).

Vědět to, znamená využít této reflexe ve službách klienta, umožňuje to *otevřít se tomu, co klient chce*, a - zjednodušeně řečeno - srovnat to s tím, “co chceme my”. “Co chceme my”, je jistě politikum. Aby se však nedostalo do rozporu s tím, co chce klient, je prostě třeba vědět, že naše zájmy nemusejí být vždy principiálně stejné, i když tomu proklamativně věříme. Teprve střízlivé a trpělivé rozlišování vlastních a klientových zájmů nás může otevřít *spolupráci s klientem*, bez níž je jakékoli naše vědění (upřené na klienta) bezcenným arzenálem.

Epilog aneb vybavička na jinou cestu

K antipsychiatrickému hledisku, které se uplatnilo v kritice objektivistické psychiatrie, můžeme v posledních desetiletích přidat hledisko, pocházející z teorie sebeorganizace, z kybernetiky II. řádu, z filozofie radikálního konstruktivismu a z obratu vědy k jazyku. Jak bylo řečeno: poznání můžeme chápat jako způsob sebeorganizace živé bytosti, tedy i bytosti pomáhajícího. Nejen že se toto poznání děje v jazyce (k tomu lze mít námitky), ale jazyk, jakožto nástroj i produkt sebeorganizace, vytváří. Právě jazyk má tu moc vytvářet lidská společenství na základě konsensuálních definic (chcete-li, diagnóz), na základě smysluplných vysvětlení nesených proudem vět a slov. Zkoumat tato (profesní i neprofesní) společenství jako svébytné světy přirozeně hájící své zájmy může být smysluplným úkolem politiky přelomu tisíciletí, která by mohla opustit již vrcholně nedůvěryhodné a vyčpělé argumenty univerzálního zájmu pro všechny. Pěstovat citlivost vůči diagnózám, nápadně rozšiřujícím svůj obsah směrem k univerzalitě, může být jednou z cest proměny klinického myšlení a praxe. Může nám pomoci z bludného kruhu, jež jsem se snažil popsát v případě diagnózy závislosti.

ODKAZY

Cecchin, G., Lane, G., Ray, W.A., The Cybernetics of Prejudices In The Practice of Psychotherapy, Karnac Books London, 1994

Gergen, K., The Saturated Self, Basic Books, 1991

Goolishian, H., Lidské systémy..., studijní text ISZ, 1992

Hajný, M., Svět jako dost špatná matka, Konfrontace 1, 1998

Luhmann, N., Soziale Systeme, Frankfurt am Main, 1984

Miller, G., Humane Service Practice As Social Problems Work, Current Research on Occupations and Professions, Vol. 7, 1992

Szasz, T., Manufacture of Madness, Palladin, GB, (rok vydání neuveden)

White, M., Příběh, vědění a moc, Kons č. 12 a 13, ISZ Praha 1997